

РОГОЖА Михайло,
доктор історичних наук, доцент,
головний науковий співробітник,
сектор наукової біографістики та
бібліографії Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека
rohozhamm@ukr.net (м. Київ)

АГРАРИЗМ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА:

ДОСВІД ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Необхідність осмислення діяльності Євгена Чикаленка у сільському господарстві Півдня України, сприйнятої як аграризм, з погляду нинішніх реалій, бачиться інноваційною з багатьох міркувань. Одним із найбільш потужних чинників вибору ним у майбутньому праці у сільському господарстві стало соціальне та природне середовище буття і виховання. У наступному посилюючим бажання чинником став тривалий у часі пошук та здобуття агрономічної освіти. У просторі здобуття загальної і спеціальної аграрної освіти відбулося усвідомлення ним власної української ідентичності. Воно – результат буття і спілкування у середовищі діяльності національно свідомої української інтелігенції. Висилка під гласний нагляд поліції посилила у Є. Чикаленка розуміння необхідності українського національного відродження та легальної праці задля нього. Водночас, висилка у Перешори Херсонської губернії повернула його у середовище сільськогосподарського виробництва та поставила перед необхідністю прийняття рішень щодо управління помістям і формування відносин із селянами-орендарами земель. Є. Чикаленко розпочав складний і тривалий у часі процес модернізації процесу виробництва зернової продукції, як антитезу ведення традиційного багатокладного сільського господарства. Поетапно запроваджуючи інновації в орендних відносинах із селянами з наступним осмисленням результатів роботи впродовж сезону, водночас, вводячи в культуру оранку потужними плугами, сприйняту як передумову ведення шестипільної сівозміни з полем чорного пару, Є. Чикаленко досягнув відповідних економічних результатів. Але остаточне завершення інноваційна діяльність Є. Чикаленка отримала після введення іспольних (дольових) відносин із селянами-орендарами. Саме в цьому процесі найбільшою

мірою виявився аграризм Є. Чикаленка, оскільки найбільша увага надавалася культурі обробітку поля, догляду за посівами, внесенням органічних добрив. Поряд з цим тривав процес переконання в доцільності ведення раціонального господарювання через дотримання сівозмін через культуру чорного пару. Введення іспольного (дольового) господарювання забезпечило Є. Чикаленку економічну незалежність та створило умови для діяльності в якості «будителя української нації».

Ключові слова: Євген Чикаленко, аграризм, інновації, іспольне (дольове) господарювання, результати.

EVHEN CHYKALENKO'S AGRARISM: EXPERIENCE OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL UNDERSTANDING

The need to understand the activities of Evhen Chykalenko in agriculture in the South of Ukraine, accepted as agrarianism, in terms of current realities, to be seen as innovative for many reasons. One of the most powerful factors in choosing his natural work in agriculture was the social and living environment and education. In the next aggravating factor, the desire became long in the time of finding and obtaining agronomic education. In the space of obtaining general and special agricultural education, he became aware of his own Ukrainian identity. It is the result of being and communicating in the environment of the nationally conscious Ukrainian intelligentsia. Expulsion under the public supervision of the police strengthened E. Chykalenko's understanding of the need for Ukrainian national revival and legal work for it. At the same time, deportation to Pereshory, Kherson Province, returned him to the environment of agricultural production and made it necessary to make decisions on the management of estates and the formation of relations with peasants-tenants of land. Chykalenko began a complex and time-consuming process of modernizing the process of grain production, as the antithesis of traditional diversified agriculture. Gradually introducing innovations in lease relations with farmers, followed by understanding the results of work during the season, while introducing plowing with powerful plows, perceived as a prerequisite for six-crop rotation with a field of black steam, E. Chykalenko achieved appropriate results. But the final completion of E. Chikalenko's innovative activity was after the introduction of full (share) relations with the tenant peasants. It was in this process that E. Chykalenko's agrarianism proved to be the greatest, as the greatest attention was paid to the culture of field cultivation, care of crops, and application of organic fertilizers. Along with this, the process of convincing the expediency of rational management through crop rotations through black steam culture continued. The introduction of total (equity) management ensured E. Chykalenko economic independence and created conditions for activity as the "awakener of the Ukrainian nation".

Key words: Evhen Chykalenko, agrarianism, innovations, total (share) management, results.

Постать Євгена Харлампійовича Чикаленка посіла особливе місце в новітній історії України з цілої низки причин. Найбільш часто дослідники його діяльності виокремлюють наступні риси його особистості: громадського діяча, благодійника, мецената, видавця, публіциста, а також землевласника. Варто наголосити, що його інтелектуально-організаційні зусилля як успішного землевласника у контексті ведення успішної аграрної діяльності, котра заклала міцні основи для реалізації його інших іпостасей, становлять істотний науковий інтерес. Зокрема, способи та методи досягнення успішної сільськогосподарської виробничої діяльності в умовах капіталістичних виробничих відносин без визискування селян-виробників сприймаються важливою дослідницькою проблемою з погляду формування інформаційного ресурсу з історії аграрної науки в Україні. Вищесказане й формує актуальність зазначеної теми.

Відновлення історичної пам'яті українського народу неминуче торкнулося й особистості Є. Чикаленка. Посилення інтересу значною мірою обумовлене не тільки важливістю його громадського служіння, видавничою та меценатською діяльністю або актуальною публіцистикою чи спогадами як джерелом. Воно мало істотне значення й для сільського господарства.

На наш погляд, перший ґрунтовний крок щодо життєпису Є. Чикаленка на початок другої третини ХХ ст. зробив Д. Дорошенко [1]. У подальшому І. Старовойтенко найбільш повно на нинішньому етапі розпочала та продовжує ґрунтовну роботу з відновлення пам'яті про Є. Чикаленка [2]. Ю. Бойко з достатнім залученням джерел і літератури провела дисертаційне дослідження видавничої, благодійницької та громадсько-політичної діяльності Євгена Чикаленка [3]. Л. Гаврилюк акцентував, серед іншого, увагу на господарській діяльності, на її основі Є. Чикаленко: «Виділяв кошти Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, відділу белетристики у «Киевской старине», на видання 4-томного російсько-укр. словника...» [4, с. 550]. Серед останніх публікацій щодо окремих напрямів діяльності Є. Чикаленка варто вказати публікацію Д. Чорного «Євген Чикаленко і Харків: історія взаємин», де

вказано, що Харків для нього «...залишався нейтральним...» [5, с. 39]. Крім того, з ініціативи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 26 листопада 2021 р. було проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Євген Чикаленко у модернізаційних змінах українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ–початку ХХ ст.». Вона була присвячена 160-річчю від дня народження Євгена Чикаленка та 115-річчю виходу щоденної української газети «Рада» (1906–1914 роки). Всі згадані праці та заходи певною мірою стосовні до розгляду порушеної теми.

Запропонована стаття своїм завданням передбачає встановлення тих теоретичних і методологічних методів і прийомів, котрі були використані Є. Чикаленком для вироблення інноваційних методів ведення господарської діяльності як піонерських і культуртрегерських в аграрному секторі Півдня України. Мета її – використати теоретико-методологічний апарат наукового дослідження для формування висновків і рекомендацій, потенційно сприйнятних для сучасного ведення виробництва сільгосппродукції.

Для цілісного уявлення щодо феномену особистості Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) та сприйняття його інновацій, заведених у власному помісті, на наш погляд, необхідне узагальнене розуміння середовища буття як суми чинників формування його діяльності в сільському господарстві.

Як зазначалося вище, найбільш повну для свого часу біографію Великого Українця уклав Д. Дорошенко. Зокрема, він указав: «В 1861 році 9 грудня у подружжя¹ народився другий син Євген...» [1, с. 12]. Подружжя (з 1858 р.) – це Харлампій Іванович Чикаленко та Олена Кастанівна Чикаленко (у дів. – Краєвська). Сім'я жила у помісті біля с. Перешори (нині – село Куяльницької сільської громади Подільського р-ну Одеської обл.). У силу сімейних й інших причин «...хлопці (Петро та Харлампій – Авт.) жили на вольній волі, без особливої опіки й ласки з боку старших, але в достатках і на лоні розкішної степової природи, придивляючись до господарства, до хліборобської праці, до

---

¹. Збережено написання, запропоноване Д. Дорошенком.

життя чабанів з їх отарами серед широкого вільного степу. Той степ полюбив Чикаленко на все життя... Життя й побут у Перешорах були ще старосвітські; в домі і кругом на селі додержувалися старих звичаїв, святочних обрядів та забав, і діти повними грудьми вдихали в себе поезію тих обрядів, народніх пісень, казок та співів захожих співців-лірників» [1, с. 12]. Тобто, його розвиток у дитинстві йшов через набуття досвіду та первісних практичних знань у сільському господарстві, водночас, Євген входив у сприйняття та розуміння оточуючої природи.

Час ішов. «Коли ж йому минуло 9 років, то хлопця одвезено було до Одеси й віддано до великопанського пансіону англійця Рандаля... І ось тут виявилось, що малий Євген умів добре говорити тільки „мужицькою“, себ-то українською мовою, за що й зробився об'єктом насмішок педагогічного персоналу й товаришів» [1, с. 13]. Отже, вже у цьому віці Євген узнав, що його рідна мова є меншовартісною... Звичайно, у пізнішому часі він вивчив й інші мови, без яких, зокрема, не міг бути зарахованим на навчання до Харківського університету. Але досвід ставлення тодішнього соціуму до його рідної мови закарбував у пам'яті, як показав час, назавжди. У цей період у житті Євгена трапилося кілька важливих подій: померли батько, пізніше – брат Іван, пансіон новий власник Соколовський перетворив у прогімназію, істотно оновивши склад учителів. Центр впливу на особистість Євгена перемістивсь до українофільської родини Соколовських, яка стала опікуватись і піклуватись його розвитком. Середовище було живильним для відновлення та подальшого розвитку українського в його душі. Одним із сильних духових потрясінь стало прочитання повісті «Тарас Бульба» (1835) М. В. Гоголя, хлопець «цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові; вечорами довго не міг заснути і все мріяв про те, як би його, як Колумб, знайти нову землю і там заснувати Запорожську² Січ» [1, с. 13-14]. Але під час літніх канікул у Перешорах священник о. Василь «заземлив» його мрії, перевів їх у практичну площину, спрямувавши на

---

². Збережено написання, запропоноване Д. Дорошенком.

вивчення культурної спадщини селян у Перешорах... На нашу думку, йшлося про набуття практичного досвіду як розуміння реалій середовища буття.

Наступним етапом і якісно новим періодом набуття нового соціального досвіду стало навчання у Єлисаветградському реальному училищі (від 1875 р.), закладу створеного й утримуваного коштом місцевого земства. Це переконливо доводить цитата: «В Єлисаветі Чикаленко попав в оточення, яке сприяло *перетворенню його стихійного українства в свідоме національне почуття*. В Єлисаветі тоді при Громадському Клубі зорганізували брати Тобілевичі, на чолі з старшим Іваном (Карпенком-Карим), аматорський театральний гурток, котрий давав по суботах українські вистави на користь незаможних³ учнів. А режисером гурток запросив Марка Кропивницького, що проживав тоді в Єлисаветі. Чикаленко побачив «Назара Стодолю», «Сватання на Гончарівці», «Наталку Полтавку», «Гаркушу», «Дай серцю волю, заведе в неволю» [1, с. 14-15]. Заслуговує на увагу запропонована Д. Дорошенком оцінка внутрішнього стану юнака, вона – свідчення інтелектуального вивищення його свідомості у ставленні до нових соціальних реалій (перебування у середовищі родини Тобілевичів, спілкування з М. Кропивницьким). Водночас, це поки що пасивне у сенсі дії, але свідоме за своєю суттю почуття до свого народу. Воно постійно підживлювалося, попри викладання російською, відсутністю ворожого ставлення до духу українства у стінах училища.

Однак, Емський указ (30.05.1876 р.) завдав істотної шкоди розвитку української як просвітницької, так і національної в надрах першої, ідеї. На нашу думку, посилення дії утисків царської влади неминуче викликало протидію, певною мірою організовану та спрямовану. Чи не основну роль відігравали в цьому процесі суспільно-громадянські організації «Стара громада» (С.-Петербург, Київ; 1865-1876) та з часом – «Молода громада» (Київ, від 1872-1875 рр). З приводу «Молодої громади» знайдено наступні відомості. «Громадівська молодь гуртувалася навколо Михайла Драгоманова та Хведора Вовка, поступово студенти стали організовуватися свої гуртки в Києві та інших

---

³. Збережено написання, запропоноване Д. Дорошенком.

містах, наприклад, Опанас Михалевич став засновником гуртка в Єлисаветграді. Ці студентські організації здобули назву «Молода громада», а Київську громаду називали «Старою» [6]. Доречним бачиться вказати, що Є. Чикаленко у період навчання в Єлисаветграді знаходився в інформаційно-інтелектуальному просторі молоді громадівської генерації. «В 1878 році оселився в Єлисаветі лікар Опанас Михалевич, колишній член Київської громади. Він зібрав коло себе цілий гурт з більш ідейної української молоді і до цього гурту пристали крім Чикаленка ще Андрій Грабенко, Олександр Волошин, Аркадій Вержбицький, Микола Левитський, Михайло Василев⁴, Іван Старинкевич... Вчашали на збори гурта і М. Кропивницький, Карпенко-Карий та Садовський...» [1, с. 16]. Отже, у просторі гуртка відбувалося спілкування представників двох поколінь, старшого та молодого, котре забезпечувало унікальне явище наступності в передачі ідеї та чину служіння українському національному відродженню. Водночас, – відповідало одному із наріжних законів філософії, забезпечувало перехід кількості у нову якість світосприймання, водночас, від одиничного до загального.

Навчання в Єлисаветградському реальному училищі Є. Чикаленко завершив весною 1881 року. Далі, впродовж порівняно короткого періоду (1881-1883 рр.) в Євгена тривав пошук природовідповідного місця щодо здобуття вищої освіти, оскільки він не бажав просто осісти на господарстві молодим поміщиком. Він був мотивований власними переконаннями та бажанням, як тоді казали: «...вступити до високої агрономічної школи» [1, с. 15].

Зважаючи на суспільну ситуацію, він не вважав за можливе навчатися в Москві чи Пулавах (Польща), де були відповідні початкові заклади. Вибрав за порадою О. Михалевича, Київ, де у місцевому університеті на природничому відділенні хотів навчатися у якості вільного слухача. Але заборона навчатися випускникам реальних училищ виявилася сильнішою за клопотання відомого вченого Володимира Боніфатійовича Антоновича, на той час – декана історико-філологічного факультету університету (з 1880 р.) [7]. Причина відмови, як

---

⁴. Збережено написання, запропоноване Д. Дорошенком.

повідомив проректор, наступна – університет: «...по свідоцтвах реального училища прийняти не може, бо така постанова університетської ради (сенату...)» [8, с. 90]. Тому впродовж 1881/82 років Є. Чикаленко під керівництвом В. Б. Антоновича працював у структурах Київської «Старої громади». У цей період відбулися знайомства з Дмитром Багалієм, Левом Падалкою, Олександром Русовим, Михайлом Комаром, Костем Михальчуком й іншими діячами. Нарешті, зрозумівши безперспективність сподівань, перед Великоднем 1882 року Є. Чикаленко повернувся до Перешор. Під час нетривалого перебування у помісті «...їздив з управителем верхи, але тепер уже глибше входив в інтереси господарства, розпитував про те, чого не розумів і що мене цікавило» [8, с. 93]. На нашу думку, відбувався процес дальшого поглиблення його знань про сільське хазяйство, їх матеріалізація й аграризація. Аграризм сприймається як «вкорінення» знань з агрономії у місцеві географічні та природньо-кліматичні умови, котрі в майбутньому у контексті діяльності Є. Чикаленка знайдуть своє теоретичне осмислення та практичне застосування в організації виробництва сільгосппродукції на інноваційній основі.

У вересні 1882 року він таки поїхав до Москви та вступив до Петровсько-Розумівської сільськогосподарської академії. Але навчався недовго, оскільки «..там почалися студентські заворушення і академію на невідомий час було зачинено, а тим часом А. Вержбицький та М. Левицький...писали з Харкова, що їх прийнято до Харківського університету. Подумав я, подумав...і рішив їхати до Харкова...» [8, с. 95].

Другого дня по приїзду до Харкова «... я подав ректорові прохання і він по свідоцтву реальної школи прийняв мене вільним слухачем на природничий факультет» [8, с. 96]. Наголосимо, що відповідно до Статуту університетів Російської імперії, прийнятого у 1884 році, існував фізико-математичний факультет. Джерела вказують, що на «...фізико-математичному факультеті було два відділення – математичне і природничих наук) [9, с. 219]. Тому мав наступні кафедри: 1) чистої математики; 2) механіки теоретичної та практичної; 3) астрономії та геодезії; 4) фізики та фізичної географії; 5) хімії; 6) мінералогії

та геології; 7) ботаніки; 8) зоології, порівняльної анатомії та фізіології, 9) технології та технічної хімії; 10) агрономії» [10]. Тому уточнимо, що Є. Чикаленко зарахований на навчання відповідно до статуту 1863 року, але закінчував, коли був прийнятий статуту 1884 року. Відповідно до нього спеціальність «агрономія» знаходилася у структурі природничого відділення фізико-математичного факультету згаданого вище університету.

Відразу після повернення до Харкова (восени 1882 року) Є. Чикаленко «ввійшов» до студентського гуртка «Молодої громади». Серед його членів був і Михайло Лободовський, який у пізнішому часі, серед іншого, познайомив Є. Чикаленка з Марією Садик. Він же познайомив його із Володимиром Мальованим, рекомендацію для знайомства з Є. Чикаленком склав О. Михалевич, згаданий вище. Як показав час, В. Мальований тяжів до російськи народовольців. Маючи певний авторитет серед молоді, використовував їх для виконання різних доручень. Зокрема, Є. Чикаленко на його прохання привозив з Києва друкарський шрифт, їздив до Полтави, з дорученнями їздив до О. Михалевича для передачі матеріалів. Але серед членів гуртка знайшовся провокатор Дяченко, який видав В. Мальованого...

Життя тривало. На початку 1883 року Є. Чикаленко одружився, всупереч волі дядька Петра, який вважав за потрібне одружити племінника з іншою дівчиною зі значним земельним посагом. Влітку 1883 року Є. Чикаленко разом з дружиною поїхали на Лубенщину (Полтавська губернія), звідки родом була Марія. Про перебування там він зазначив: «Літом я працював у полі так, що сусіди... заможні козаки, брати Заволошні, певні були, що я селянський син, змалку звиклий до роботи, і я їх у тому не розпевнював» [8, с. 110].

Уже вересень приніс перші несподіванки. А. Вержбицький «езопівською мовою» повідомив про арешти членів гуртка. Не бажаючи лякати рідних, Є. Чикаленко невідкладно виїхав до Харкова. Арешти проводилися таємно, тож по приїзду не вдалося в'яснити ситуацію. Але як тільки Є. Чикаленко з М. Левицьким винайняли квартиру, їх уночі арештували жандарми. Був обшук, потім повели до жандармської управи. Були допити, але молодим студентам

таки вдалося переконати слідство, що це був гурток освіти, їх випустили під розписку про невіїзд за межі Харкова. Довго «прокручувалася» державна бюрократична, у т. ч. і жандармська, машина і лише весною 1884 року Є. Чикаленка викликали до жандармської управи та повідомили, що «...постановлено віддати на три роки під гласний нагляд поліції і що я маю вибрати собі «містожительство» [8, с. 113].

Вибравши Перешори як місце перебування під наглядом, він виїхав до Лубенщини, щоб забрати дружину з новонародженою донькою і вже звідти їхати до помістя. Але поки чекали слушних умов для від'їзду, з'явився урядник і запропонував невідкладно прибути до волосного села Черевки (Лубенського повіту). За результатами допиту, проведеного жандармським полковником спільно із заступником повітового прокурора, враховуючи результати допиту провокатора Дяченка, винесено рішення. Щодо нього він зазначив: «... мене віддано на п'ять років під гласний нагляд поліції» [8, с. 116].

Закінчився важливий, на нашу думку, період життя Є. Чикаленка, коли він пройшовши різні форми випробування життям у соціумі, осмислив їх теоретично. Виявлену та проаналізовану суму чинників суб'єктивного характеру, котрі в ході суб'єкт-об'єктних діалогів поступово трансформували особистісний психотип молодого Є. Чикаленка від наявного у нього відчуття стихійного українства в свідоме національне почуття. З погляду теорії осмислення йдеться про узагальнений практичний досвід, котрий відобразив розвиток середовища, в котрому розвивався молодий Є. Чикаленко. Це дало підстави стверджувати про вияв національної свідомості в одного з найяскравіших представників недержавницького народу.

У результаті пережитого й осмисленого для Є. Чикаленка почався якісно інший період життя. Про це він сказав так: «У травні місяці 1885 року приїхав я з жінкою й дитиною в Перешори» [8, с. 117]. Почався досить непростий процес входження до безпосереднього управління господарським комплексом помістя. Виявилось, що: «Господарство в Перешорах провадилося велике: орало двадцять пар волоних плугів, по чотири пари в кожному, то волів було раз у раз

коло сотні, та з півсотні бичні; доїлося 25-30 корів, то рогатої худоби було всього до двохсот штук, табун коней більш як півтори сотні штук; до тисячі овець, кодатих волоських, та з півсотні свиней місцевої породи. Завід коней, рогатої худоби та овець тягнувся з діда-прадіда, але провадився без всякої системи, без відповідного бракування та добирання, і через те потроху переводився і мало чим відрізнявся від селянського» [8, с. 18]. Наведена цитата дає підстави для кількох висновків. Найперше – 24-річному молодому чоловікові «впала на плечі» велика відповідальність за ведення виробничої діяльності як у тваринництві, так і рільництві. Другий – знання з тваринництва та рослинництва, здобуті у ході навчання в університеті, мали ставати запорукою початку пошуку оптимальної моделі управління господарством. Третій – тваринництво вимагало особливої уваги, оскільки енергетично забезпечувало виробничі процеси, водночас, вимагало заходів селекції щодо бонітування за відповідними критеріями для кожного виду тварин. Четвертий – істотно зростає роль частки рільництва у структурі кінцевих результатів праці. Отже, на цьому етапі існування виробничої діяльності помістя знаходилося на перехресті між старими та новими методами зерновиробництва в умовах посушливою Півдня з його бездощів'ями. Нарешті – формування засад і конкретних методів підвищення культури виробництва, пошук нових форм відносин та включення в цей процес селян – жителів с. Перешори.

Правова сторона цього періоду наступна. Господарювання, у повному розумінні змісту діяльності, настало в результаті успадкування права власності після смерті бездітного батькового брата Петра. Звичайно ж, певні навички управлінської діяльності він отримав раніше, після переїзду із сім'єю до Перешорів, коли керував помістям під наглядом уже хворого дядька. Дядько літував у помісті, але, спостерігаючи за діяльністю племінника, все більше й більше переконувався у його здатності до самостійного вирішення організації робіт в полі та дворовому господарстві.

У зв'язку з вищесказаним є підстави говорити про усвідомлення необхідності зміни парадигми господарювання в аграрному секторі. Зміна,

обумовлена розвитком чинників середовища буття. Серед них – перетворення поміщицьких господарств у виробників зернопродукції та відмова від ведення традиційно багатопрофільного господарства; звідси – досить гострі проблеми з необхідністю наймання на короткий період значної кількості робітників на час косовиці; проблема відносин із селянами навколишніх з помістям сіл і станом їхнього життя та побуту; відповідно – дотримання строків проведення циклу робіт у полі; крім того, часті посухи на землях Півдня України, обумовлені кліматичними особливостями, в також географією земель помістя.

Подальше ведення господарства показало, що молодий власник вчасно осмислив, на основі розуміння причинно-наслідкових зв'язків найбільш гострі виклики. Усвідомивши виклики на основі перших років господарювання, розпочав пошук економічно ефективної моделі господарювання, водночас, спрямованої на мінімізацію соціальних негараздів щодо місцевих селян. Агрономічна освіта, здобута в Харківському університеті, дозволила йому на основі осмислення результатів управління таки прийти до такої моделі господарювання, котра виявилася оптимальною за організацією праці.

З цією метою він здійснив низку дослідницьких кроків, виважуючи їх та осмислюючи. Перший – зменшив кількість власних наділів під зернові та технічні культури та вивільнену частку землі передав селянам в оренду. Але низька культура обробітку землі, неякісні насіння та догляд за посівами не дали очікуваного результату. Пошук тривав далі...

Знаючи про досвід інших помість, вирішив використати їх, але зменшуючи частку врожаю, що його потрібно повернути власнику за оренду землі. Тобто, він використав досвід, увів елементи принцип іспольного (дольового) господарювання як метод особистої зацікавленості у результаті, але з поверненням лише $1/3$ урожаю, а не $2/5$ чи $1/2$ як в інших хазяїв. За підсумками року виявив безвідповідальне ставлення до землі.

Наступний крок, як метод формування у селянина-орендаря почуття хазяїна землі, розпочав циклом істотних змін у системі орендних відносин, оскільки впродовж двох-трьох наступних років вдалося досягти певного

балансу взаємин між власником і селянами орендарями. Таке досягнення певної кількості позитивних результатів, серед іншого, й вироблення відповідального ставлення до родючості землі (через культуру чорного пару), перевело відносини Є. Чикаленка із орендарями у нову якість, – вироблення філософії їх взаємозалежного економічного буття. Осмислення нової якості буття як суми застосованих виробничих відносин і економічних методів господарювання, котрі поетапно вводилися власником для досягнення ефективного результату, створило умови для їхнього оприлюднення, відтак, донесення до зацікавленої частини власників землі.

Залишаючись послідовним аграрієм у своїх вподобаннях, вважав за потрібне, як сказано вище, поділитися досвідом організації та успішного ведення економічно ефективною моделі господарства. Знайдено таке: «Землю свою я віддав селянам на іспольних (дольових) началах за 1/3 урожаю на користь економії і для цього господарювання поступово встановив сівозміну: 1) пар, 2) озима пшениця, 3) кукурудза, 4) картопля, 5) толока, 6) ячмінь і жито...» [11, с. 107].

Процес покрокової організації економічно ефективного господарювання описано так. «Земля, віддана жителям Перешор, розбита на шість ділянок або сівозмін по 120 десятин кожна» [11, с. 107]. Далі чітко описав наступний крок в якості частини загальної моделі: «На кожній з цих ділянок я маю по невеликому шматку землі, що обробляється силами економії...» [11, с. 107]. Тобто, він продовжив інтелектуальний організаційний та виховний супровід впливу на селян-орендарів. Адже еталонні ділянки не тільки взірць для наслідування, це підвищення культури обробітку землі селянами (метод наслідування позитивного прикладу). А ще далі, ніби залишаючись збоку від справи організації, повідомив: «Жителі с. Перешор на сході вибирають 12 уповноважених, за кожним із них записується 60 десятин, по 10 десятин для кожної сівозміни; і біля цих уповноважених групуються господарі (по 2-5 домогосподарств у кожній групі), які й розподіляють між собою з однаковою кількістю десятин для кожної родини» [11, с. 107]. Автор вважав за необхідне підкреслити загальне – Є. Чикаленко добре вивчив психологію селян:

поважаючи себе господар-орендатор не допустить, щоб його ділянка була гірша, ніж у сусіда.

Важливим моментом у цілісному процесі економічно ефективного господарювання нами сприйнято метод формування персональної відповідальності уповноважених. На нашу думку, таким чином формувалося почуття хазяїна. Адже: «В обов'язок кожного уповноваженого входить нагляд за тим, щоб його компаньйони обробляли взятую землю по можливості у той же час і таким же чином, як це робиться на показово-змінній ділянці економії; уповноважений стежить за якістю посівного зерна і, якщо воно неякісне, то економія його обмінює, якщо засмічене, очищається на сортувалці економії; він стежить за своєчасним збиранням (врожаю), щоб у кожному полукіпку була однакова кількість снопів однакового об'єму...» [11, с. 107]

Далі він перейшов до не менш складного компоненту моделі – технологічних прийомів обробітку ґрунту, найважливіших із них: «Оранка здійснюється звичайними у нас залізними плугами, селянською скотиною, посів і збирання ведеться вручну і тільки озима пшениця сіється рядною сівалкою економії під керівництвом працівника, призначеного економією» [11, с. 107-108]. Крім того, добре вивчивши кліматичні умови Херсонщини, наголосив на дотриманні оптимальних строків робіт: «Оранка під пар проводиться в кінці березня – початку квітня, тобто, відразу після закінчення ярої сівби» [11, с. 108]. Варто наголосити на цьому одному компоненті, – Є. Чикаленку довелося долати інерцію усталених уявлень про строки весняних польових робіт і заручатися підтримкою тих господарів, які здатні відразу сприймати пропоновані ним новації.

Важливим бачиться наголосити на тому, що економічні стосунки між селянами та економією при поверненні частки врожаю за оренду землі фактично ґрунтувалися на взаємній довірі та, водночас, і контролі з боку економії. «Коли всі іспольщики завезуть до молотарки або в скирти частку економії, після перевірки прикажчиком їхнього врожаю в полі, (селяни) забирають його додому; молотьба ведеться економією найнятими зі сторони працівниками» [11, с. 108].

Підсумок у питанні методології створення моделі економічно ефективного господарювання зробив особисто Є. Чикаленко, наголосивши «... завдячуючи сучасному обробітку і сівозміні, в яких зернові не сіються по зернових, а сіється по парові, кукурудзищу і по толоці, врожай отримується не нижче 100 пудів з десятини, навіть в такі роки, як 96 і 99...» [11, с. 108]. Зрештою, як загальний підсумок хазяювання за період циклу польових робіт такий: «... навіть у неврожайні роки, здаючи (землю) за 1/3 врожаю, я отримував біля 30 пудів з десятини; у той же час сусіди, здаючи землю за 2/5 і навіть за половину, мали в ці роки не більше 5 пудів з десятини... ». І далі: «Кращих результатів і кращих відносин, ніж ті, які встановилися між селянами та мною після введення іспольного господарства, й бажати неможливо» [11, с. 108].

Є. Чикаленко запровадив ведення іспольного (дольового) хазяйства, необхідність такого кроку була обумовлена поступальним розвитком виробничих відносин на селі. Водночас, на нашу думку, такий перехід виокремив, серед іншого, два принципово важливих наслідки. Перший – таким кроком ним було створено міцну економічну основу як передумову фінансової незалежності. Саме вона дозволила Євгену Чикаленку займатися благодійністю, бути меценатом у царині української культури, видавцем, публіцистом і популяризатором аграрного знання. Другий – введення селян у культуру інноваційного сільськогосподарського виробництва позбавило його буденних виробничих клопотів і турбот, перетворило у громадсько-політичного діяча, фінансово незалежного.

Зрозуміло, що виробничі нововведення Є. Чикаленка від початку його сучасниками були сприйняті як інноваційні. На наш погляд, найбільш повну та професійно зважену оцінку діяльності Є. Чикаленка в галузі сільського господарства та формування ним витоків інноваційного хазяювання дав агроном В. Бертенсон, чиновник особливих доручень при Міністерстві землеробства і держмайна, член Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Він наголосив: «Заслуга Є. Х. Чикаленка полягає не в тому, що він застосував покращені прийоми обробітку ґрунтів, не тільки в

тому, що він знайомить публікацією і насправді із значенням чорного пару і т. п., він зробив більше: він ввів ці прийоми до сільськогосподарської культури місцевих селян» [12, с. 1552].

Висновки. Діяльність Євгена Чикаленка у сільському господарстві Півдня України продовжує залишатися об'єктом стійкого інтересу. У фокусі котрого дідич, на нашу думку, через діалектичне осмислення розвитку традиційного багатоукладного аграрного виробництва Півдня України дійшов до висновку про його відставання. Запровадження власної формули виробничих відносин із селянами-орендарями земель помістя сформувавши поступальний досвід осмислення дальшого розвитку капіталістичних відносин, розуміння зміни пріоритетів ринку щодо реалізації продукції, зокрема, зерна, як і технологій його виробництва, дозволили його стати на шлях істотних і послідовних змін. У кінцевому підсумку вони виявилися інноваційними з кількох міркувань. Найперше, вони вивільнили діяльнісну сутність Є. Чикаленка від повсякденності використання множини чинників управління виробництвом. Решту міркувань нами об'єднані в синтезоване уявлення про його культуртрегерську діяльність у сільському господарстві України, на нашу думку, вона знайшла своє використання селянськими господарства аж до початку колективізації...

З погляду перспективи подальших досліджень залишається зробити, поперше, остаточне уточнення стосовно територіальної приналежності с. П'ятигірці. Євген Чикаленко двічі проживав у цьому селі, як батьківщині дружини Марії (дівооче прізвище – Садик). Він указав, що до П'ятигірців приїхав урядник і сказав, «...що має мене зараз відпровадити до волості...» [8 с. 113] і далі «... я сів на урядників візок і поїхав із ним в с. Черевки...» [8, с. 114]. За версією Євгена Чикаленка, с. Пятигірці належали до Черевківської волості. Це підтверджує і електронний ресурс. Але донька Ганна стверджує, що зиму 1885/86 років «... він і прожив то в маєтку баби моєї матері, с. П'ятигорцях Юсківської волості, то на хутрі Садиківщина...» [8, с. 340]. По-друге, встановити точне місцезнаходження родового гнізда Марії Садик – хутора Садиківщина. Нами знайдено відомості про його існування станом на 1947 рік [13, с. 416].

Список використаних джерел і літератури:

1. Дорошенко Д. Євген Чикаленко 1861-1929: Його життя і громадська діяльність Прага: Видання фонду імені Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. 100 с.
2. Старовойтенко І.М. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи; монографія. Київ, Темпора, 2009. 544 с.
3. Бойко Ю.О. Видавнича, благодійницька та громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті рр. – 1929 р.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 217 арк.
4. Гаврилюк Л. О. Чикаленко Євген Харламович. Енциклопедія історії України. У 10 т. Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10: Т-Я. 784 с.
5. Чорний Д. Євген Чикаленко і Харків: історія взаємин. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. № 20. С. 39-48.
6. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Стара_грудада (дата звернення 24. 01. 2022).
7. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884). Сост. В. С. Иконников. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира, 1884. 426 с. С. 24-27.
8. Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907): Документально-художнє видання. Передмова: В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.: іл.
9. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б.П Зайцев та ін. Худож.-оформлювач І. В Осипов. Харків,: Фоліо, 2004. 750 с.
10. URL:<http://letopis.msu.ru/content/letopis-fiziko-matematicheskogo-fakulteta> (дата звернення 26. 01. 2022).
11. Чикаленко Е. Ипольное хозяйство. Хуторянин. Еженедельное издание Полтавского Общества сельского хозяйства. Полтава: Типо - литография М. Л. Старожицкого, 1900. № 8. 24 февраля. С. 106-108.
12. В.А. Бертенсон. По Югу России. Хозяин. Сельскохозяйственный и экономический журнал. 1899. № 36. Санкт-Петербург: Тип. А. Пороховщикова, 1900. С. 1549-1552.
13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ: Українське видавництво політичної літератури», 1947. 1063 с.

REFERENCES

1. Bakirov, V. M., Dykhopelnikov, B. P., Zaicev. (2004). Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina. Kharkiv,: Folio. 750. [in Ukrainian]
2. Bertenson, V. A. (1900). *Po Yuhu Rossyy. Khoziayn*. [South of Russia. Master]. *Selskokhozyaistvennaya i ekonomicheskij zhurnal*. 1899. № 36.

[Agricultural and economic journal. 1899. No. 36]. Sankt-Peterburh: Typ. A. Porokhovshchikova. 1549-1552. [in Russian]

3. Boiko, Yu. O. (2008). *Vydavnycha, blahodiinytska ta hromadsko-politychna diialnist Yevhena Chykalenka (1880 – 1929)*. [Publishing, philanthropic and socio-political activities of Yevhen Chykalenko (1880 - 1929)]. Kyiv, 217. [in Ukrainian]

4. Chorny, D. (2021). *Yevhen Chykalenko i Kharkiv: istoriia vzaiemyn*. [Yevhen Chykalenko and Kharkiv: the history of relations]. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*. [Eastern European Historical Bulletin]. № 20. 39-48. [in Ukrainian]

5. Chykalenko, Evhen. (1900). *Ezhenedelnoe yzdanye Poltavskoho Obshchestva selskoho khoziaistva*. [Weekly publication of the Poltava Society of Agriculture]. *Yspolnoe khoziaistvo. Khutorianyn*. [Useful economy. Farmer]. Poltava: Typo - lytohrafiya M. L. Starozhytskoho. № 8. 24 fevralia. 106-108. [in Russian]

6. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko 1861-1929: Yoho zhyttia i hromadska diyalnist* [Evhen Chykalenko 1861-1929: His life and public activities]. Praha: Vydannia fondu imeni E. Chykalenka pry Ukrainському Akademichnomu Komiteti, 100. [in Ukrainian]

7. Havruliuk, L. O. (2013). *Chykalenko Yevhen Kharlamovych*. [Yevhen Kharlamovich Chykalenko]. Encyclopedia of the History of Ukraine. In 10 vols. Redcol. VA Smoliiy (chairman) and others. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka, Vol. 10: T-Ya. 784 .[in Ukrainian]

8. Shevchyk, V. (2013). *Yevhen Chykalenko. Spohady (1861-1907): Dokumentalno-khudozhnie vydannia*. [Yevhen Chykalenko. Memoirs (1861-1907): Documentary and artistic publication]. Kyiv, Tempora, 416, il. [in Ukrainian]

9. Sost, V. S. (1884). *Byohrafycheskyi slovar professorov y prepodavatelei Ymperatorskoho unyversyteta Sv. Vladymyra (1834-1884)*. [Biographical dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834-1884)]. Kyev: Typohrafiya Ymperatorskoho unyversyteta sv. Vladymyra, 426, 24-27. [in Russian]

10. *Stara _ hromada* (24. 01. 2022). URL: <https://uk.Wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian]

11. Starovoitenko, I. M. (2009). *Yevhen Chykalenko: lyudyna na tli epokhy; monografia*. [Evhen Chykalenko: a man against the background of the era; monograph]. Kyiv, Tempora, 544. [in Ukrainian]

12. *Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorialnyi podil. (1947)*. [Ukrainian RSR. Administrative-territorial division]. Kyiv: Ukrainske vydavnytstvo politychnoi literatury». 1063. [in Ukrainian]

13. URL:<http://letopis.msu.ru/content/letopis-fiziko-matematicheskogo-fakulteta> (26. 01. 2022). [in Ukrainian]

Рецензенти:

Пилипчук О.Я., д.б.н., професор

Салата Г.І., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 25.02.2022 р.